

บทที่ ๑

พระประวัติย่อของสมเด็จพระเจ้า กรมพระยาจักร์ราชานุภาพ

พระสมภพ

สมเด็จพระเจ้า กรมพระยาจักร์ราชานุภาพ ทรงเป็นพระโอรสอันค้ำที่ ๕๗ ของพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวและเจ้าจอมมารคำชุ่ม พระองค์ประสูติในพระบรมมหาราชวัง ณ วันเสาร์ เดือน ๗ แรม ๕ ค่ำ ปีมะแม ตรงกับวันที่ ๒๑ มิถุนายน พ.ศ. ๒๔๐๕ ที่ตำหนักไกลทางประจวบคีรีขันธ์

เมื่อประสูติแล้ว ๓ วัน มีการพิธีเวียนเทียนสมโภชตำหนักที่ประสูติ พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเสด็จลงประทับเป็นประธาน ทรงรณำพรหมหาสังข์ และเจิมพระราชทาน

ต่อมาเมื่อประสูติแล้วได้เดือนหนึ่ง มีการสมโภชอีกครั้งหนึ่งเรียกว่าสมโภชเดือนสมเด็จพระเจ้า กรมพระยาจักร์ราชานุภาพ ทรงเล่าถึงเรื่องนี้ไว้ว่า

พิธีนั้นเริ่มด้วยพระสงฆ์เจริญพระพุทธมนต์ก่อนวันฤกษ์ ครั้นถึงวันฤกษ์ เวลาเช้าเลี้ยงพระและสงฆ์ก่อนแล้วจึงทำพิธีพราหมณ์ คือ โขนผไฟ ไวจุกแล้วพระครูพราหมณ์เอาลงอาบน้ำในวันสาคร ครั้นถึงเวลาบ่าย พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว เสด็จลงประทับเป็นประธานในการพิธีเวียนเทียนสมโภช และทรงรณำพรหมหาสังข์ทรงเจิมเหมือนครั้งก่อน สมโภชแล้วพระครูพราหมณ์อุ้มเอาขันวางในพระอุ้งไกรรายมนต์กลม ๓ ลา เป็นเสร็จการ

พิธี ในวันพิธีสมโภชเดือนนี้ ทูลกระหม่อมพระราชทานของขวัญ คือ ทองคำสำหรับทำเครื่องแต่งตัวกับเงินร้อยชั่งสำหรับเป็นทุน และพระราชทานช่อกวย ฉันทิ์พระราชทานชื่อว่า พระองค์เจ้าคิศจวรกุมาร^๒

ในการพระราชทานชื่อนี้ พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวพระราชทานชื่อเป็นภาษาบาลีซึ่งแปลเป็นใจความว่า

ขอกุมารนี้จึงมีความสุขในกาลทุกเมื่อกุมารนี้จึงมีนามว่า คิศจวรกุมาร โดยนามนิยมชื่อกิศจวรกุมารนี้ จึงได้ซึ่งชนมายุยืนยงดำรงอยู่ตลอดกาลนาน ขอจงได้ซึ่งวรรณผิวกายอันอ่อนใส และจงได้วรรณคุณความสรรเสริญเป็นนิรันดร ขอจงได้ซึ่งสุขกายสุขใจเป็นนิจกกาลจงได้ซึ่งกำลังกายอันแกลวกลา ทั้งใหม่กำลังปัญญาครอบคอบในกิจการทั้งปวงและใหญ่ลาคในปฐภานโวหารกล่าวคำโต้คอบในที่ประชุมชนขอให้คิศจวรกุมารมีอิสริยยศบริวารยศปรากฏความมหิทธิศักดิ์คาเกษานุภาพมาก ขอให้ชื่นมชีพยีนนานพอเพียงควรแกกาล

อนึ่งขอให้คิศจวรกุมารพึงรักษาไว้ซึ่งตระกูลวงศ์ให้ดำรงยืนยาวและพึงรักษาไว้ซึ่งจรรยา คือความประพฤติชอบธรรมสุจริต พึ่งได้ชัยชนะปัจจุามิตรในที่ทั้งปวง

อนึ่งขอให้กุมารบุตรของเรา อันมีนามว่า คิศจวรกุมาร ผู้เป็นบุตรชุนนี้ จึงมีฤทธาานุภาพในกาลทั้งปวง

ขอพระรัตนตรัยทั้งสาม คือ พระพุทธเจ้า พระธรรมเจ้า พระสงฆ์เจ้า จงเป็นทพึ่งแกคิศจวรกุมารนั้น และจงรักษาซึ่งคิศจวรกุมารนั้น

^๒ สมเด็จพระบรมราชาธิราชที่ ๕ ทรงพระนามว่า ความทรงจำ (พระนคร สยามคม สังคมศาสตร์แห่งประเทศไทย ๒๕๐๖) หน้า ๒

พระนามนี้ สมเด็จพระเจ้า กรมพระยาจักร์ราชานุภาพทรงพอพระทัยมาก เพราะ เป็นพระนามที่เป็นสิริมงคลถวายเป็นพระนามของพระพุทธเจ้าก็มี เป็นพระนามของพระเจ้าแผ่นดินซึ่งทรงพระเกียรติในการอุปถัมภ์พระพุทธศาสนา ก็มี กับทั้งยังเป็นพระนาม ของเจ้าคุณคณาธิราชพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงยกย่องว่าเป็นบุคคลที่ซื่อตรงอีกด้วย^๔

การศึกษา

เมื่อพระชันษาได้ ๓ ปี เจ้าจอมมารคาก็ส่งไปศึกษาตามแบบอย่างการศึกษา ในสมัยนั้น จึงไม่มีโรงเรียนเหมือนกับสมัยปัจจุบันนี้ ดังนั้นเพื่อจะได้ทราบถึงการศึกษา ของสมเด็จพระเจ้า กรมพระยาจักร์ราชานุภาพ จะได้นำเรื่องการศึกษาในสมัยนั้นซึ่งพระองค์ได้ทรงอธิบายไว้ดังนี้

การศึกษาของพระเจ้าลูกเธอ คุณเหมือนจะมีระเบียบมาแต่ในรัชกาล ที่ ๑ (บางที่จะคามอย่างกรุงศรีอยุธยา) ไซ้มาจนในสมัยแผ่นดิน เริ่มศึกษา ถ้าเรียกตามคำที่ใช้ในการศึกษาทุกวันนี้ชั้นปฐมศึกษาเรียน ต่อครูผู้หญิงที่ในพระราชวังเหมือนกันทั้งพระองค์ชายและพระองค์หญิง พอพระชันษาได้ ๓ ขวบก็ตั้งตนเรียนหนังสือไทยไปจนพระชันษา ๗ ขวบ จึงเริ่มเรียนชั้นมัธยมศึกษาภาคต้นถึงชั้นมัธยม การเล่าเรียน ของพระองค์ชายกับพระองค์หญิงเริ่มแยกกัน พระองค์ชายเรียนต่อครูผู้ชาย พระองค์หญิงคงเรียนต่อครูผู้หญิง เพราะวิชาที่เรียนตอนนั้นฝึกกัน

^๓ พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว คาถาพระราชนิพนธ์พระราชทาน
พระนามพระราชโอรสธิดา (พระนคร โรงพิมพ์โสภณพิพิวงชนากร ๒๔๗๒) หน้า ๗๒

^๔ สมเด็จพระเจ้า กรมพระยาจักร์ราชานุภาพ ความทรงจำ หน้า ๒ - ๔

พระองค์ชายเริ่มเรียนภาษามคธ พระองค์หญิงก็เริ่มฝึกหัดการเขียน
แต่คงเรียนภาษาไทยด้วยอ่านหนังสือเรื่องต่าง ๆ เหมือนกันทั้งพระ
องค์ชายและพระองค์หญิง การฝึกหัดกิริยามารยาทก็กวักขันตั้งแต่ขึ้น
เขตของการเรียนชั้นมัธยมภาคคนไปจนถึง โสกันต์ (พระองค์ชายพระ
ชันษา ๑๓ ปี พระองค์หญิงพระชันษา ๑๑ ปี) แດ้นั้นเรียนวิชาชั้นมัธยม
ภาคปลาย คือพระองค์ชายทรงผนวชเป็นสามเณร เรียนพระธรรมกับ
ทั้งฝึกหัดปฏิบัติพระวินัย (Discipline) และเริ่มเรียนศิลปวิทยาเฉพาะ
อย่างที่ชอบพระอัชฌาศัยย์ ทรงผนวชอยู่พรรษา ๑ บ้าง กว่านั้นบ้าง จึง
ลาผนวช เมื่อลาผนวชแล้วต้องออกมาอยู่นอกพระราชวัง แล้วเรียน
วิชาเฉพาะอย่าง แດ้นั้นมาการเรียนเฉพาะวิชาในสมัยนั้นอาศัยฝึกอยู่
ในสำนักผู้เขี้ยวชาตุด้วยยังไม่มีโรงเรียน การศึกษาชั้นนี้ตลอดเวลา
ราว ๒ ปี จนพระชันษาได้ ๒๑ ปี ถึงเขตอุดมศึกษาทรงผนวชอีกครั้ง ๑
เป็นพระภิกษุ ศึกษาพระธรรมวินัยกับทั้งวิชาอุดมศึกษาชั้นสูง ชักซ้อมให้
เขี้ยวชาตุ เปรียบเหมือนอย่างเขามหาวิทยาลัย เมื่อลาผนวชก็เป็น
สำเร็จการศึกษา สามารถรับราชการได้แต่นั้นไป

ว่าเฉพาะพระองค์เจ้าศิครกูมาร์นั้น เมื่อพระชันษาได้ ๓ ปี ได้ทรงเรียนชั้น
ประถมศึกษาคามแบบเก่ากับคุณแสงเสมียน บุตรพระยาอภัยพิพิช รับราชการอยู่ในพระ
บรมมหาราชวัง^๖ วิธีเรียนก็คือเวลาเขามีกคนเข็ดลมุดเรียนใส่พานเดินนำเสด็จไปยัง
เรือนคุณแสง ทรงเรียน ก ข และ สระราว ๑-๒ ชั่วโมง แล้วเสด็จกลับมาเฝ้าพระ
องค์ขึ้นไปเฝ้าสมเด็จพระราชบิดากับเจ้าจอมมารดาในเวลาเดียว

^๕ เรื่องเดียวกัน หน้า ๘-๑๐

^๖ ประพจน์ ศรีณรงค์ พงษ์วิภาวดีและงานของสมเด็จพระเจ้า กรมพระยาคำรง
ราชานุภาพ (พระนคร อุดมศึกษา ๒๕๐๕) หน้า ๕๘

ในสมัยนั้นการพิมพ์ยังไม่แพร่หลายเข้ามาในประเทศไทย หนังสือเรียนจึงยังไม่มีฉบับพิมพ์ พระองค์จึงเรียนด้วยหนังสือที่เขียนด้วยเส้นทรศาลลงในสมุดคำ เมื่อทรงพระอักษรถึงผลสมควรแล้ว ก็ทรงเปลี่ยนครูใหม่เป็นคุณปาน ราชินิกุลมุนนาค ธิดาสมเด็จเจ้าพระยาบรมมหาพิชัยญาติ คราวนี้เริ่มใช้หนังสือเรียนฉบับพิมพ์แทนหนังสือชนิดเก่าที่ใช้เขียน คือหนังสือปฐม ก.กา เพราะตอนนั้นหมอบรัดเลย์ได้เข้ามาตั้งโรงพิมพ์ พิมพ์หนังสือไทยขึ้นเป็นครั้งแรก แต่ยังไม่เรียนแบบเดิม คือหัดอ่านพยัญชนะ และอ่านตัวอักษรผสมกันไปจนจบแม่เกย

การเรียนขึ้นต่อมาก็คือ การเรียนที่เรียกกันในสมัยนั้นว่า "ชั้นสมุด" เพราะเรียนโดยใช้สมุดหนังสือต่าง ๆ เป็นหนังสือเรียน เช่น บทละครเรื่องอิเหนาและรามเกียรติ์ เป็นต้น ต้องอ่านเรื่องต่าง ๆ ไปจนสามารถอ่านหนังสือไทยได้แตกฉาน สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอกรมพระยาคำรงราชานุภาพ ทรงเล่าถึงปฐมเหตุที่ทำให้พระองค์ท่านทรงมีพระอุปนิสัยรักการอ่านหนังสือว่า

ในเวลาเมื่อฉันกำลังเรียนหนังสือนั้น ประจวบกับที่หมอบรัดเลย์พิมพ์หนังสือ "สามก๊ก" สำเร็จ พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว รัชกาลที่ ๔ ทรงมีพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้สมเด็จพระเจ้าลูกเธอ พระองค์ละฉะบับเรียน เลยชอบอ่านหนังสือเป็นนิสัยติดตัวมาจนบัดนี้

พระองค์เจ้ากิติศวรรกุมาร ทรงเรียนหนังสือกับคุณปาน จนจบชั้นประถมศึกษาเมื่อพระชันษา ๗ ปีก็พอกับพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว เสด็จสวรรคต พระองค์จึงต้องทรงหยุดเรียนชั่วคราว

๗) สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาคำรงราชานุภาพ ความทรงจำ หน้า ๑๒

เมื่อพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว เสด็จขึ้นครองราชสมบัติต่อจากสมเด็จพระราชบิดา พระองค์เจ้าคิศจิตรกุมาร ก็ทรงเข้าเรียนต่อในภาคมัธยมตอนต้นคือเรียนภาษามคธกับครูเบรียญ คือ พระยาปริยัติธรรมธาดา (เปี่ยม) การเรียนภาษามคธนี้ ตั้งแต่แรกการหัดอ่านตัวหนังสือขอม เรียนไวยากรณ์ แล้วจึงเรียนแปลคัมภีร์ แต่พระองค์ทรงเรียนได้เพียงจบเล่มไวยากรณ์ก็เลิกเรียน ทั้งนี้ พระองค์ทรงกล่าวว่า "รู้สึกตัวเองว่าเรียนช้า เพราะไม่เต็มใจเรียนเท่าใดนัก และยังไม่เห็นคุณประโยชน์ของวิชา"^๕

อีกประการหนึ่ง การที่พระองค์ทรงเลิกเรียน ก็เพราะสมโอกาส ที่พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว เสด็จกลับจากประเทศอินเดีย และได้ทรงตั้งโรงเรียนสอนภาษาอังกฤษขึ้นใหม่ในกรมทหารมหาดเล็กคู่กับโรงเรียนภาษาไทย สำหรับสอนแก่บรรดาพระเจ้าน้องยาเธอ และทรงเปิดโอกาสให้เจ้านายเลือกเอาเองว่าจะเรียนโรงเรียนไหนแล้วแต่พอพระทัย พระองค์เจ้าคิศจิตรกุมารกำลังเมื่อเรียนภาษามคธ จึงทรงเลือกวิชาภาษาอังกฤษเรียนต่อมา ซึ่งในขณะนั้นพระองค์มีพระชันษาได้ ๕ ปีเท่านั้น ครูผู้มารับหน้าที่สอนภาษาอังกฤษในคณัน คือ มิสเตอร์ ฟรานซิส ยอร์ช แพตเตอร์สัน ซึ่งเป็นชาวอังกฤษ^๖

พระองค์เจ้าคิศจิตรกุมาร ได้ทรงเรียนภาษาอังกฤษกับมิสเตอร์ แพตเตอร์สัน ด้วยความสนพระทัยและด้วยความขยันหมั่นเพียร แม้ว่าจะทรงถูกกวัดข้นเป็นพิเศษก็ยังทรงขมักเขม้นรักเรียนตลอดมา เมื่อทรงเล่าเรียนมาได้สัก ๕ เดือน ก็ปรากฏว่าพระองค์เป็นศิษย์คนหนึ่งซึ่งมิสเตอร์ แพตเตอร์สันรักใคร่มาก เพราะความเฉลียวฉลาดและความ

^๕ เรื่องเดียวกัน

^๖ เรื่องเดียวกัน

พวกเพียรของพระองค์ ครั้นอยู่ต่อมา เจ้านายที่ทรงศึกษามาด้วยกันลาออกจากโรงเรียน ไปรับราชการหลายพระองค์ด้วยกัน พระองค์เจาคิศวรกุมารจึงทรงเป็นศิษย์ติดตัวครูอยู่ แต่เพียงพระองค์เดียว และทรงได้รับการถ่ายทอดวิชาความรู้เพิ่มเติมอยู่ตลอดมา พระองค์ท่านทรงกล่าวถึงเรื่องนี้ไว้ว่า

ถึงปีระกา สมเด็จพระยาวชิรญาณฯ ไปทรงผนวชเป็นสามเณร แด่นั้นฉันจึงได้เป็นศิษย์ติดตัวครูอยู่แต่คนเดียว เวลานั้นเรียนอื่นกลับแล้ว ครูให้ฉันอยู่กินกลางวันคอย แล้วสอนให้ในคณบายอีก เมื่อเรียนแล้ว วันไหนครูขึ้นรถไปเที่ยว ก็มักชวนฉันไปคอย เพราะเหตุที่อยู่กับครูมากและได้ไปพบปะพูดคุยกับพวกฝรั่งเพื่อนฝูงของครูบ่อย ๆ เมื่อยังเป็นเด็กฉันจึงพูดภาษาอังกฤษได้คล่องเกินความที่เรียนหนังสือ ทั้งได้เริ่มคุ้นเคยกับฝรั่งแต่เนิ่นมา^{๑๐}

พระองค์เจาคิศวรกุมาร ทรงเรียนภาษาอังกฤษกับมิสเตอร์ แพตเตอร์สันได้ ๔ ปี พอจบหนังสือหัดอ่านเล่ม ๔ ก็ถึงเวลาไล่กันต์ จึงทรงออกจากโรงเรียนเพื่อทรงผนวชเป็นสามเณรตามประเพณีในปี พ.ศ. ๒๔๑๘

ระหว่างที่ทรงผนวช พระองค์ไคเสด็จไปจำพรรษาอยู่ที่วัดบวรนิเวศน์ ประทับอยู่กับสมเด็จพระยาปวเรศวริยาลงกรณ์ ทรงศึกษาเรื่องธรรมและวิชาคณาอาคมในเวลารว่าง กับสมเด็จพระมหาสมณเจ้าพระองค์นั้นด้วย

เมื่อผนวชได้ครบพรรษาหนึ่ง ก็ทรงลาผนวชออกมาเพื่อเตรียมพระองค์เข้ารับราชการต่อไป เพราะในสมัยนั้นถือได้ว่า พระองค์ไคทรงเล่าเรียนจบวิชาสามัญตามประเพณีนิยมแล้ว

^{๑๐} เรื่องเดียวกัน หน้า ๑๘๕

รับราชการ

เมื่อทรงลาผนวชแล้ว ใน พ.ศ. ๒๔๑๘ ไทสมัคร เขาเป็นนักเรียนนายร้อยทหารบก ทรงศึกษาอยู่ในโรงเรียนนายร้อยทหารบกจนถึง พ.ศ. ๒๔๒๐ จึงได้รับพระราชทานยศเป็นนายร้อยตรี สังกัดทหารมหาดเล็ก ต่อมาอีก ๒ ปี คือ พ.ศ. ๒๔๒๒ ได้รับพระราชทานยศเป็นนายร้อยโท แล้วโปรดให้เป็นผู้บังคับทหารมาในกรมทหารมหาดเล็ก และได้รับพระราชทานยศเป็นนายร้อยเอกในปีนั้น

พ.ศ. ๒๔๒๓ ได้รับพระราชทานยศเป็นนายพันตรี พ.ศ. ๒๔๒๔ โปรดเกล้าฯ ให้อายไปสังกัดกรมทหารปืนใหญ่ซึ่งเรียกกันในสมัยนั้นว่า "กรมกองแก้วจินดา" ไททรงทำความเจริญให้แก่กรมนี้เป็นอันมาก

พ.ศ. ๒๔๒๖ ทรงผนวชเป็นพระภิกษุ ณ วัดพระศรีรัตนศาสดาราม เมื่อทรงผนวชแล้วเสด็จไปประทับที่วัดราชประดิษฐ์ แล้วไต่เสด็จไปจำพรรษา ณ วัดนิเวศธรรมประวัติ เกาะบางปะอิน จังหวัดพระนครศรีอยุธยา จนตลอดพรรษา ไททรงทำความเจริญให้แก่วัดนิเวศธรรมประวัติเป็นอันมาก

เมื่อทรงลาสิกขาบทแล้ว เสด็จกลับเข้ารับราชการทหารอีกจนถึง พ.ศ. ๒๔๒๘ จึงโปรดเกล้าฯ ให้อายไปเป็นผู้บังคับทหารมหาดเล็ก และได้รับพระราชทานยศเป็นนายพันโท

ในระหว่างนี้ ไทโปรดเกล้าฯ ให้เป็นเจ้ากรมแผนท้ออีกตำแหน่งหนึ่งด้วย สมเด็จพระยาคำรงราชานุภาพไททรงวางระเบียบภายในกรมแผนท้อไว้คึก

^{๑๑} สมเด็จพระยาคำรงราชานุภาพ ประวัติอาจารย์ (พระนคร โรงพิมพ์เคลลีเมด ๒๔๗๘) หน้า(๘)-(๑๗)

^{๑๒} พระประวัติ สมเด็จพระยาคำรงราชานุภาพ พ.ศ. ๒๔๐๕-๒๔๘๖ (พระนคร โรงพิมพ์โสภณพิพรรฒธนากร ๒๔๘๙) หน้า ๒๑

และฝึกเจ้าหน้าที่ให้ทำหน้าที่ในพระราชอาณาเขตตามวิธีการสมัยใหม่ ทำความเจริญ
ก้าวหน้าให้แก่กรมแผนที่เป็นอันมาก

ใน พ.ศ. ๒๔๒๙ พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว โปรดเกล้าฯ
พระราชทานพระสุพรรณบัฏ และทรงประกาศแต่งตั้งให้ดำรงพระอิสริยยศเป็น "กรม
หมื่นดำรงราชานุภาพ"^{๑๓}

พ.ศ. ๒๔๓๐ โปรดเกล้าฯ ให้เป็นผู้บัญชาการทหารบก และต่อมาใน พ.ศ.
๒๔๓๑ ได้รับพระราชทานยศเป็นนายพลตรี^{๑๔}

ต่อมาใน พ.ศ. ๒๔๓๒ โปรดเกล้าฯ ให้ย้ายจากงานฝ่ายทหารไปทำงานทาง
พลเรือน ครั้งแรกทรงเป็นผู้กำกับการกรมธรรมการ แล้วโปรดฯ ให้เลื่อนขึ้นเป็นอธิบดี
กรมศึกษาธิการ เมื่อ พ.ศ. ๒๔๓๓ ในระหว่างที่ทรงรับราชการอยู่ในกรมศึกษาธิการ
สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอกรมพระยาดำรงราชานุภาพ ทรงวางหลักสูตรการศึกษาให้ทันสมัยยิ่งขึ้น และ
ทรงคิดแบบเรียนภาษาไทยขึ้นเพื่อให้นักเรียนเรียนสะดวกขึ้นกว่าแบบเรียนของเดิม
แบบเรียนที่ทรงคิดขึ้นมีหมื่นพระदानชื่อว่า "แบบเรียนเร็ว" ซึ่งเป็นหนังสือที่ใช้กัน
แพร่หลายต่อมาจนถึงศตวรรษกาลที่ ๗

ในระหว่างที่ทรงเป็นอธิบดีกรมศึกษาธิการ ทรงเป็นกรรมการจัดตั้งโรง
พยาบาล และพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ได้โปรดฯ ให้เป็นราชทูต
พิเศษไปยังทวีปยุโรป ประเทศอียิปต์ และอินเดีย^{๑๕}

^{๑๓} "คำประกาศตั้งกรมหมื่นดำรงราชานุภาพ" ใน เฉลิมพระยศเจ้านาย
(พระนคร โรงพิมพ์โสภณพิพรรฒธนากร ๒๔๗๒) หน้า ๑๘๓

^{๑๔} ประวัติสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอกรมพระยาดำรงราชานุภาพ พ.ศ. ๒๔๐๕-๒๔๘๖
หน้า ๒๓

^{๑๕} เรื่องเดียวกัน หน้า ๒๔

พ.ศ. ๒๔๓๕ โปรคเกล้าฯ ให้อายจากอธิบดีกรมศึกษาธิการ ไปดำรงตำแหน่ง
เสนาบดีกระทรวงมหาดไทย ซึ่งพระองค์ท่านก็ไต่ทรงปรับปรุงงานในกระทรวงมหาดไทย
ให้เจริญก้าวหน้าเป็นอันมาก จนใคร่บ่ยกย่องว่าเป็นเสนาบดีกระทรวงมหาดไทยพระองค์
แรกที่ปฏิรูปการปกครองประเทศในสมัยรัชกาลที่ ๕^{๑๖}

ในสมัยที่สมเด็จพระยาคำรงราชานุภาพ ทรงดำรงตำแหน่งเสนาบดี
กระทรวงมหาดไทย ก็ไต่ทรงจัดตั้งกรมต่าง ๆ ขึ้นอยู่ในกระทรวงมหาดไทยอีก คือ
กรมป่าไม้และกรมโลหกิจ ควบคุณงามความดีของพระองค์ท่านที่ทรงปฏิบัตินิติการกิจอัน
ยิ่งใหญ่ในการปกครองบ้านเมือง จึงทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้เลื่อนพระอิสริยยศ
เป็น "กรมหลวงดำรงราชานุภาพ"^{๑๗} เมื่อ พ.ศ. ๒๔๔๒

ต่อมาในสมัยรัชกาลที่ ๖ ก็ไต่พระราชทานเลื่อนพระอิสริยยศเป็น "กรมพระ
ดำรงราชานุภาพ" เมื่อ พ.ศ. ๒๔๕๔

พ.ศ. ๒๔๕๔ สมเด็จพระยาคำรงราชานุภาพ ทรงประชวรต้องกราบ
ถวายบังคมลาออกจากตำแหน่งเสนาบดีกระทรวงมหาดไทย พระบาทสมเด็จพระมงกุฎ
เกล้าเจ้าอยู่หัว จึงทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้ทรงดำรงตำแหน่งสภานายกหอพระ
สมุดฯ สำหรับพระนคร

นับตั้งแต่ พ.ศ. ๒๔๕๔ เป็นต้นมา สมเด็จพระยาคำรงราชานุภาพ ก็ทรง
ดำรงตำแหน่งสภานายกหอพระสมุดฯ สำหรับพระนครมาตลอด จนถึง พ.ศ. ๒๔๖๕

^{๑๖} ศาสตราจารย์ยามาลย์ หุვნันทน์ "คำนำ" ใน จักรกฤษณ์ นรนิติผดุงการ
สมเด็จพระยาคำรงราชานุภาพกับกระทรวงมหาดไทย (พระนคร โรงพิมพ์
มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์ ๒๕๐๖)

^{๑๗} พระประวัติสมเด็จพระยาคำรงราชานุภาพ พ.ศ. ๒๔๐๕-๒๔๘๖

พระบาทสมเด็จพระปกเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ เลื่อนฐานะหอพระ-
สมุคสำหรับพระนคร ขึ้นเป็นราชบัณฑิตยสภา และโปรดเกล้าฯ ให้สมเด็จพระยา
คำวกราชานุภาพ ทรงดำรงตำแหน่งนายกราชบัณฑิตยสภาด้วย

สมเด็จพระยาคำวกราชานุภาพ ขณะที่ยังทรงดำรงตำแหน่งนายกราชบัณฑิตย-
สภา ได้นำความเจริญมาให้แก่หอพระสมุคสำหรับพระนคร และพิพิธภัณฑสถานสำหรับ
พระนคร เป็นอันมาก ซึ่งต่อมา สถานที่ทั้งสองแห่งก็ได้เปลี่ยนชื่อเป็นหอสมุคแห่งชาติและ
พิพิธภัณฑสถานแห่งชาติ

สมเด็จพระยาคำวกราชานุภาพ ทรงได้รับพระราชทานสุพรรณบัฏเลื่อน
พระอิสริยยศครั้งสุดท้ายจาก "กรมพระคำวกราชานุภาพ" มาเป็น "สมเด็จพระยา-
คำวกราชานุภาพ" ในรัชกาลที่ ๗ เมื่อ พ.ศ. ๒๔๗๒

พ.ศ. ๒๔๗๖ ทรงออกจากราชการ เนื่องจากการเปลี่ยนแปลงการปกครอง
จากระบบสมบูรณาญาสิทธิราช มาเป็นระบอบประชาธิปไตย และเสด็จไปประทับที่
เมืองปัว

พ.ศ. ๒๔๘๕ เสด็จกลับมาประเทศไทย และสิ้นพระชนม์เนื่องจากพระหทัย
วาย เมื่อวันที่ ๑ ธันวาคม พ.ศ. ๒๔๘๖^{๑๘}

พระประวัติเกี่ยวกับงานพระนิพนธ์และห้องสมุค

สมเด็จพระยาคำวกราชานุภาพ นอกจากจะมีพระเกียรติคุณในด้านการ
บริหารประเทศ ทรงเป็นเสนาบดีผู้ใหญ่ที่ทรงพระปรีชาสามารถมาตลอดสมัยรัชกาลที่ ๕
รัชกาลที่ ๖ และ รัชกาลที่ ๗ แล้ว ชีวิตส่วนพระองค์อีกด้านหนึ่งของพระองค์ท่านยัง

^{๑๘} ม.จ. พูนพิศมัย คีตกุล พระประวัติลูกเกล้า หน้า ๘๘

ปรากฏว่าทรงเป็นนักเขียนยิ่งใหญ่พระองค์หนึ่ง ซึ่งผลงานพระนิพนธ์ของพระองค์ท่าน
ได้เป็นมรดกตกทอดให้แกชาตินานเมืองและมีคุณประโยชน์เป็นอนุเคราะห์การ ถ้ายิ่ง
พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว และพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่
หัวแล้ว สมเด็จพระยาคำรงราชานุภาพ นับว่าเป็นเอกทัศคະในวงการหนังสือและ
ห้องสมุดในเมืองไทยทีเดียว

ตามพระประวัติของพระองค์ท่านนั้น จะเห็นได้ว่า เมื่อมีพระชันษาประมาณ
๗ ปี ก็เริ่มทรงรักการอ่านหนังสือเป็นพระนิสัยประจำพระองค์ ทรงอธิบายไว้ว่า

ในเวลาเมื่อฉันกำลังเรียนหนังสือนั้น ประจวบกับที่หมอบรัดเลพิมพ์หนังสือ
สามก๊ก สำเร็จ พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ชอมาพระราชทาน
พระเจาลูกเชอพระองค์ละฉบับเรียน เลยชอบอ่านหนังสือเป็นนิสัยคิดคว
มาจนบัดนี้^{๑๘}

ต่อมาเมื่อพระชันษาได้ ๑๓ ปี ขณะที่ทรงดำรงพระยศเป็นพระองค์เจ้า
ทิศวรกุมาร ก็ได้ทรงนิพนธ์บทความเรื่องแรกเกี่ยวกับข่าวในพระราชสำนักของพระ
บาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ไปลงพิมพ์ใน หนังสือข่าวคอร์ต^{๒๐}

นับตั้งแต่นั้นมา พระองค์ท่านก็ทรงร่วมดำเนินงานเกี่ยวกับกิจการทางคาน
หนังสือ ซึ่งในสมัยรัชกาลที่ ๕ นั้นปรากฏว่า กิจการคานการเขียนหนังสือนั้นได้รับการ
ยกย่องมาก ทั้งนี้เพราะพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงเป็นผู้รักการ
คานการอ่านหนังสือ และการเขียนหนังสือนั่นเอง

^{๑๘} สมเด็จพระยาคำรงราชานุภาพ ความทรงจำ หน้า ๑๒

^{๒๐} หนังสือคอคขวาราชการเจานาย ๑๑ พระองค์ทรงช่วยกันแต่ง เล่ม ๒
(พระนคร โรงพิมพ์ไท ๒๔๖๖) หน้า ๓๔๖-๓๔๗

พระองค์เจ้าคิศจารกุมาร คงจะทรงมีพระปรีชาสามารถในคานนี้ให้เห็นเป็นที่
ประจักษ์แจ่มแจ้งแก่บรรดาพระบรมวงศานุวงศ์และข้าราชการในพระราชสำนักอยู่ไม่น้อย

ครั้งนั้นเมื่อพระโอรสธิดาในพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงคำริ
จะสถาปนาหอพระสมุดวชิรญาณขึ้นเป็นการเฉลิมพระเกียรติพระบรมชนกนารถ เมื่อ
พ.ศ. ๒๔๒๔ นั้น พระองค์เจ้าคิศจารกุมาร จึงเป็นพระโอรสพระองค์หนึ่งที่มีส่วนรวมใน
งานนี้ด้วย เพราะปรากฏว่า ในปี พ.ศ. ๒๔๒๕ ได้มีการเลือกกรรมสัมปาทิกของหอ-
พระสมุดวชิรญาณชุดแรก พระองค์เจ้าคิศจารกุมาร ซึ่งมีพระชันษาเพียง ๒๐ ปี ก็ได้
ดำรงตำแหน่งกรรมสัมปาทิก หอพระสมุดวชิรญาณพระองค์หนึ่งด้วย^{๒๑}

นับตั้งแต่ได้มีการตั้งหอพระสมุดวชิรญาณขึ้นในสมัยรัชกาลที่ ๕ กิจการด้าน
หนังสือก็ขยายขอบเขตออกไปอย่างกว้างขวาง มีการออกหนังสือ "วชิรญาณ" มีการ
ชักชวนให้แต่งเรื่องมาลงพิมพ์ในหนังสือวชิรญาณ และให้รางวัล "เหรียญวชิรญาณ"
แก่ผู้แต่งหนังสือดี เป็นต้น

พระองค์เจ้าคิศจารกุมาร ซึ่งทรงถือกำเนิดมาพร้อมด้วยความเป็นอัจฉริยใน
คานต่าง ๆ เมื่อพระองค์ท่านทรงเขามาพร้อมอยู่ในวงการหนังสือโดยมีพระบาทสมเด็จพระ
จุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงเป็นองค์อุปถัมภ์แล้ว พระอุปนิสัยรักการอ่านหนังสือ
เขียนหนังสือและพระอัจฉริยยะของพระองค์ท่านย่อมมีโอกาสได้แสดงออกมาได้อย่างเต็มที่
ซึ่งปรากฏว่า พระนิพนธ์ของพระองค์ท่านได้นำลงพิมพ์ในหนังสือวชิรญาณเสมอ ๆ

นอกจากนี้ ในคานการจัดตั้งหอพระสมุดวชิรญาณ พระบาทสมเด็จพระจุลจอม
เกล้าเจ้าอยู่หัวก็ทรงสนับสนุน และอุปถัมภ์อยู่ตลอดเวลา เป็นเหตุให้วงการหอสมุด
สมัยนั้นเจริญรุ่งเรืองเป็นอย่างมากยิ่ง

^{๒๑}

สมเด็จพระยาคำรงราชานุภาพและคนอื่น ๆ ตำนานหอพระสมุด
หอพระมณเฑียรธรรม หอวชิรญาณ หอพุทธศาสนสังคหะ แลหอสมุดสำหรับพระนคร
(พระนคร โรงพิมพ์โสภณพิพรรฒธนากร ๒๔๕๕) หน้า ๒๒-๒๓

อย่างไรก็ตาม สมเด็จพระยาตากษัตริย์ราชานุกาฬ ก็ได้ทรงร่วมอยู่ในวงการหนังสือและหอสมุด อยู่ตลอดเวลา และคงจะเป็นงานที่สนพระทัยด้วย จะเห็นได้จากที่ทรงได้รับเลือกให้ทำงานเป็นกรรมการในตำแหน่งต่าง ๆ คือ

พ.ศ. ๒๔๓๕ ได้รับเลือกเป็นกรรมการสัมปาทิกซุกแรกของหอพระสมุดวชิรญาณ

พ.ศ. ๒๔๓๖ ได้รับเลือกเป็นสภานายกหอพระสมุดวชิรญาณ

พ.ศ. ๒๔๓๘ เป็นบรรณารักษ์หอพระสมุดวชิรญาณ ครั้งที่ ๑

พ.ศ. ๒๔๓๙ เป็นสาราณียกร หอพระสมุดวชิรญาณ

พ.ศ. ๒๔๔๐ เป็นบรรณารักษ์ หอพระสมุดวชิรญาณ ครั้งที่ ๒

พ.ศ. ๒๔๔๓ เป็นกรรมการจัดตั้งหอพุทธศาสนสังคหะ

พ.ศ. ๒๔๔๖ เป็นบรรณารักษ์ หอพระสมุดวชิรญาณ ครั้งที่ ๔^{๒๒}

ต่อมาเมื่อ พ.ศ. ๒๔๔๘ มีพระบรมราชโองการประกาศตั้งหอพระสมุดฯ สำหรับพระนครขึ้น สมเด็จพระยาตากษัตริย์ราชานุกาฬ ก็ทรงดำรงตำแหน่งกรรมการพระองค์หนึ่งของคณะกรรมการดำเนินงานหอพระสมุดฯ สำหรับพระนคร เป็นเวลาดังแต่ พ.ศ. ๒๔๔๘ ถึง พ.ศ. ๒๔๕๘ รวมเวลาดัง ๑๐ ปีติดต่อกัน

พ.ศ. ๒๔๕๘ เมื่อกรมพระสมมตอมรพันธุ์ สภานายกหอพระสมุดฯ สำหรับพระนคร สิ้นพระชนม์ลง สมเด็จพระยาตากษัตริย์ราชานุกาฬ ก็ทรงดำรงตำแหน่งสภานายกหอพระสมุดฯ สำหรับพระนคร ต่อมา

นับตั้งแต่ พ.ศ. ๒๔๕๘ เป็นต้นมา สมเด็จพระยาตากษัตริย์ราชานุกาฬ ก็ทรงบัญชาการหอพระสมุดฯ ติดต่อกันมาเป็นเวลา ๑๑ ปี จนถึง พ.ศ. ๒๔๖๙ งาน

^{๒๒} สมุคพระประวัติทรงรับราชการซึ่งตรัสบอกขอความใ้ทรงออกลงไว้ด้วยพระองค์เอง เมื่อ พ.ศ. ๒๔๖๖^๒ ใน พระประวัติสมเด็จพระยาตากษัตริย์ราชานุกาฬ พ.ศ. ๒๔๐๕ - ๒๔๘๖ หน้า ๑๙ - ๓๓

ต่าง ๆ ของหอพระสมุดฯ ก็ขยายมากขึ้น และมีหน้าที่ถึง ๓ อย่าง คือ ทางด้านวรรณคดี โบราณคดี และ ศิลปากร

ดังนั้น เมื่อวันที่ ๑๕ เมษายน พ.ศ. ๒๔๖๕ พระบาทสมเด็จพระปกเกล้าเจ้าอยู่หัว จึงทรงพระกรุณาโปรดเกล้าให้เลื่อนฐานะ หอพระสมุดฯ สำหรับพระนคร ขึ้นเป็นราชบัณฑิตยสภา^{๒๓}

สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ เจ้าพระยาอภัยภูเบศร อดิศัยโรจนการุณย์ กรมการแพทย์ ทรงได้รับการแต่งตั้งเป็นสภานายกราชบัณฑิตยสภาในปีนั้น ซึ่งก็หมายถึงว่า พระองค์ท่านทรงอำนวยการหอพระสมุดฯ สำหรับพระนครด้วย

ราชบัณฑิตยสภาได้ดำเนินการมาภายใต้ความอำนวยการ ของสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ เจ้าพระยาอภัยภูเบศร จนถึง พ.ศ. ๒๔๗๖ พระองค์ท่านก็ทรงออกจากตำแหน่งเนื่องจากการเปลี่ยนแปลงการปกครองจากระบอบสมบูรณาญาสิทธิราช มาเป็นระบอบประชาธิปไตย เมื่อวันที่ ๒๔ มิถุนายน พ.ศ. ๒๔๗๕

ดังกล่าวดแล้ว จะเห็นได้ว่า สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ เจ้าพระยาอภัยภูเบศร ทรงร่วมในกิจการหนังสือและห้องสมุด มาตั้งแต่ พ.ศ. ๒๔๒๔ จนถึง พ.ศ. ๒๔๗๖ ซึ่งเป็นระยะเวลายาวนานถึง ๕๒ ปี เริ่มตั้งแต่หอพระสมุดฯ มีหนังสือเพียงไม่กี่เล่มและไม่มีสถานที่ตั้งเป็นหลักแหล่ง จนกระทั่งมีหนังสือเป็นจำนวนมากถึง ๒๑๔,๕๖๒ เล่ม^{๒๔} และมีสถานที่ตั้งหอพระสมุดฯ เป็นที่ถาวรอยู่ที่ "ตึกถาวรวัตถุ" ริมถนนหน้าพระธาตุ

001733

^{๒๓} "ประกาศตั้งราชบัณฑิตยสภา" ใน ราชกิจจานุเบกษา ๔๓(๒๕ เมษายน ๒๔๖๕) หน้า ๑๐๒ - ๑๐๔

^{๒๔} รายงานหอพระสมุดฯ วิชาการสำหรับพระนคร พ.ศ. ๒๔๖๑ - ๒๔๖๓ (พระนคร โรงพิมพ์โสภณพิพรรฒธนากร ๒๔๖๓) หน้า ๖

ตั้งแต่ ๑๑ นาฬิกาจนถึงเที่ยง เสด็จตามกำหนดเวลาที่กล่าวนี้ทุกวันในเวลา
 หอพระสมุกเบิก นอกจากมีพระธุระอย่างอื่นซึ่งจำเป็น เสด็จมาไม่ได้ตาม
 กำหนด...ผู้ใดมีธุระจะมาเฝ้า มักมาคอยเฝ้าตามกำหนดเวลาที่กล่าวนี้
 ที่หอพระสมุก และมักมีโอกาสดิเฝ้าเสมอ การเสด็จเยี่ยมหอพระสมุก ขณะ
 ผ่านห้องต่าง ๆ ก็ทรงตรวจถึงเรื่องความสะอาดหมคจกและความมีระเบียบ
 เรียบร้อยของสถานที่ไปควยในตัว ถาดรงโหนด เช่นตามโต๊ะและคู้หนังสือ ทรง
 สงสัยว่า เจาหนาที่ผู้น้อยอาจจะเลยไม่เอาใจใส่ต่อหน้าที่ เช่น ไม่คอยบักเช็ด
 ใหมคจกอยู่เสมอ ซึ่งธรรมดาเป็นเช่นนั้นในสถานที่ต่างแห่งแม้ในปัจจุบัน
 นี้ พระองค์ท่านก็เอาพระหัตถ์สัมผัส เมื่อทรงแนพระทัยว่ามีผู้นละของคู้ค้อยู่
 สมดังที่ทรงสงสัย ก็ตรัสสั่งเจาหนาที่ซึ่งเกี่ยวของ จัดทำเสียให้สะอาด^{๒๕}

พระอุปนิสัยและพระจริยาวัตร ของสมเด็จพระยาอุมานราชชนกที่ได้
 กล่าวมานี้ มีผลก่อให้เกิดคุณประโยชน์อันยิ่งใหญ่แก่ชาติไทยเป็นอันมาก

รายละเอียดเกี่ยวกับงานพระนิพนธ์และงานพัฒนาหอพระสมุกสำหรับพระนคร
 จะได้อีกโดยละเอียดในบทที่ ๒ และ ๓ ต่อไป.

^{๒๕} พระยาอุมานราชชนก เมือขพาเจาเฝ้าสมเก็จ (พระนคร โรงพิมพ์
 สำนักทำเนียบนายกรัชมุนศรี ๒๕๐๕) หน้า ๓ - ๔